

'Reforma reforme' v širšem kontekstu: Ponovna vključitev žive tradicije*

UVOD

Ljudje, ki zagovarjajo 'reformo reforme', to počnejo na temelju predpostavke, da je rimska liturgična reforma, sprejeta po drugem vatikanskem koncilu (1962–1965), močno presegla in v nekaterih točkah nasprotovala nameram koncila v zvezi s prenovo svete liturgije. Posledično, pravijo, liturgija, kakršno imamo zdaj, ni bistveno povezana s tem, kar je bilo pred njo. Ta nepovezanost pa je skupaj z glavnim tokom razvoja pokoncilске liturgije razjedla vez med naukom in čaščenjem (ki jo izražamo z izrekom 'lex orandi, lex credendi') ter tako škodovala Cerkvi. Mnogi katoličani, tako znotraj kot zunaj 'tradicionalističnih' krogov, se s tem sklepom strinjajo. Temu pogledu nasprotno pa je stališče, da je bila reforma predmet pomislekov in kritik zaradi slabega razumevanja tradicije, saj naj bi dobro poznavanje zgodovine razkrilo njeno povezanost s slednjo.

Prepričan sem, da je v zahodni liturgični tradiciji dejansko prišlo do prekinitve ali preloma, vendar ne do popolnega. Destabilizacija rimske liturgije je pokazala širši problem, povezan z življenjem Cerkve v tistem času, pravzaprav je ta problem poosebljala:

pokazala je na prelom med dvema velikima koncilskima temama, med *ressourcementom* ('povratkom k virom') in *aggiornamentom* ('posodobitvijo'). Uskladitev teh dveh tem in njuno ohranjanje v konceptualni enotnosti je zato bistvenega pomena za pospeševanje "novega liturgičnega gibanja, ki bo klicalo v življenje resnično dediščino drugega vatikanskega koncila"³ in ki bo ponovno povežalo glavnino katoliških vernikov s širšo tradicijo latinske Cerkve.

'PREDPOSTAVKA PRELOMA'

Začnimo s predpostavko. Za mnoga znanstvena dela lahko rečemo, da dokazujejo, da so liturgične spremembe zadnjih nekaj desetletij po naravi bolj revolucija kot pa reforma.⁴ Po drugem vatikanskem koncilu so bile namreč v imenu liturgične reforme storjene mnoge stvari, za katere je bilo zmotno rečeno, da jih je določil koncil: ena izmed teh je opustitev latinščine pri maši; druga pa 'obrat' oltarjev, da bi omogočili mašo 'proti ljudstvu'. Uvedene so bile prakse, ki so bile že stoletja opuščene, kakršna je obhajilo na roko, in take, ki jih pred tem še nikoli ni bilo, kakršna je uvedba ministrantk.⁵ Začelo se

je z eksperimentiranjem in uvajanjem novitet, tradicija in disciplina se je opuščala, katoliški verniki pa so bili izpostavljeni dolgemu obdobju liturgičnega opustošenja. Vendar nočem na dolgo tarnati: želim zgolj zagovarjati 'predpostavko preloma'; ne moremo namreč govoriti o reformi, če ni šlo nekaj narobe in ni treba ničesar popraviti.

Premislimo, kakšne namene so izrazili koncilski očetje. Konstitucija o svetem bogoslužju iz leta 1963, *Sacrosanctum Concilium*, je zahtevala obnovo obstoječega rimskega obreda, da bosta "bolj jasno vidna smisel in medsebojna povezanost posameznih delov"⁶. Členi 50–58 pa opredeljujejo, kako naj bo to narejeno: na primeren način je potrebno razlikovati med besednim in evharističnim bogoslužjem, poenostaviti je potrebno kretnje in rubrike, okrepiti rabo Svetega pisma, dopustiti ustrezno rabo domačih jezikov in ponovno vpeljati somaševanje.

Član Misijonske družbe in kasnejši nadškof Annibale Bugnini je vodil *Consilium* oziroma odbor, ki ga je Pavel VI. zadolžil za vpeljavo liturgičnih sprememb v luči drugega vatikanskega koncila. Kot pričajo njegovi zapiski, je *Consilium* presegel to, kar so določili koncilski očetje, saj je dosegel, da je papež potrdil liturgične knjige, ki so tradicionalnemu obredu precej dodajale, mu odvzemale in ga preoblikovale.⁷ To pa ne drži samo za daritev svete maše, ampak tudi za druge zakramente in molitveno bogoslužje. Delo *Consiliuma* se je tako oddaljilo od obstoječe liturgične prakse, da je kršilo pomembno določilo koncila, namreč: "Naj se novosti ne uvajajo, razen če jih terja resnična in nedvomna korist Cerkve; pri tem je treba skrbeti, da nove oblike nekako organsko rastejo iz dosedanjih oblik"⁸. Kot prodorno pokaže John Parsons:

Ko so koncilski očetje odredili reformo rimskega obreda, niso odobrili uvajanja alternativnega rimskega kanona, edini evharistični molitvi; pa vendar so bile uvedene mnoge. Koncilski očetje niso odobrili razdejanja starodavnega rimskega lekcionarja; pa vendar je bil razdejan.

Koncilski očetje niso odobrili preureditve letnega cikla nedelj in nobenih sprememb v starodavnih nedeljskih glavnih mašnih prošnjah, pa vendar je bilo oboje storjeno. Koncilski očetje niso odobrili preureditve godov svetnikov; pa vendar je do tega prišlo. Koncilski očetje niso odobrili opustitve in pristranskih sprememb v več kot 80 odstotkih mašnih prošenj (glavnih, nad darovi in po obhajilu) v misalu; pa vendar je bil ta usodni korak storjen. Resnica je, da so očetje drugega vatikanskega koncila sklepali, da bo veliki rimski obred, kot ga pozna zgodovina, ohranil vse svoje bistvene sestavine in da bo še naprej glavna oblika praznovanja katoliške evharistije. V tem so bili prevarani.⁹

Če Rimskega misala, ki ga je potrdil Pavel VI. leta 1969 (in je izšel naslednje leto), ne analiziramo s stališča njegovih domnevnih pomanjkljivosti in prednosti glede na misal iz leta 1962 (ki je bil v rabi med drugim vatikanskim koncilom) in ne z vidika njegove podobnosti s starejšim obredom, ko ga obhajamo na tradicionalni način (v latinščini, *ad orientem*, rimski kanon, itd.), ampak če ga analiziramo predvsem kot liturgijo, to je, kot organsko razvit in neprestano razvijajoč se način bogočastja, mar lahko potem skupaj z znanim nemškimi liturgikom monsijnorjem Klausom Gamberjem jasno zaključimo, da nam misal iz leta 1970 ponuja nov obred?¹⁰ Zdi se, da je takrat kardinal Joseph Ratzinger (papež Benedikt XVI.) razmišljal na ta način. V svojem predgovoru k francoski izdaji knjige msgr. Gamberja, *The Reform of the Roman Liturgy*, je namreč zapisal: "Odpovedali smo se organskemu, živemu procesu rasti in razvoja skozi stoletja ter ga nadomestili – kakor v proizvodnem procesu – s ponaredkom, z banalnim instantnim izdelkom."¹¹ Kljub temu je kot Benedikt XVI. v svojem *motupropriju Summorum Pontificum* (7. julij 2007) potrdil, da misala iz let 1962 in 1970 predstavljata različici enega in istega rimskega obreda. In kako naj razumemo to protislovje?

Do verodostojne razlage bi lahko prišli, če izpostavimo nekaj dejstev v bran misalu Pavla VI. Prvič, čeprav konstitucija o svetem bogoslužju ni premlevala mnogih izmed sprememb, ki jih je izvedel *Consilium*, tudi ni vseh izključila. Drugič, mnogi mašni deli iz misala iz leta 1970 so tako kot tisti iz tridentinskega misala vzeti iz starodavnih rimskih virov (posebej iz t. i. Leonovega in Gelazijevega zakramentarija), katerih najstarejši ohranjeni rokopisi datirajo v osmo stoletje.¹² Gamber namreč priznava, da ponovna vpeljava zgodnejših oblik ne pomeni nujno spremembe v obredu.¹³ Tretjič, tudi če sprejmemo predpostavko, da se pristna reforma 'organsko' razvija iz živih oblik katoliškega bogočastja, moramo upoštevati pomanjkanje natančnih kriterijev, na podlagi katerih bi lahko presodili, katere prvine tradicije je potrebno obdržati, da bi ohranili bistveno povezanost s preteklostjo. Če teh kriterijev ni, pa je ideja povezanosti nejasna in subjektivna. Z enega zornega kota so novi in stari misali močno povezani; drug zorni kot pa razkriva ogromno nepovezanost. Vse te misli lahko pojasnijo, zakaj se zdi, da je Benedikt XVI spremenil stališče glede 'vprašanja preloma'.

Kljub temu pa se mi zdi, da ima vse skupaj več opraviti s čevlji, ki jih zdaj nosi Benedikt XVI., s 'čevlji ribiča', v katere je stopil. Ker je v Cerkvi najvišji *pontifex* ('graditelj mostov'), lahko od njega pričakujemo, da bo nadaljeval delo svojega predhodnika pri graditvi mostov med preteklostjo in sedanjostjo. Pontifikat Janeza Pavla II. (1978–2005) je bil zaznamovan z jasnim premikom od zabludelega 'duha drugega vatikanskega koncila' k dejanskim naukom in odločitvam tega koncila. Janez Pavel II. si je namreč prizadeval braniti izročilo tradicionalnega nauka, njegova hermenevtika koncila pa je pravzaprav krepila povezanost v stvarih, ki zadevajo *lex credendi*.¹⁴ Vsak, ki je skozi leta sledil delu Josepha Ratzingerja/Benedikta XVI., pa bi od njega pričakoval, da bo okrepil to povezavo v stvarih, ki zadevajo *lex orandi*. Njegova zavrnitev besednjaka 'dveh obredov' je torej v skladu z

njegovim dolgoletnim bojem proti hermenevtiki preloma, ki se kaže v razpravah o 'pred-koncilski Cerkvi' in 'pokoncilski Cerkvi'.¹⁵ To pa nas pripelje v središče problema.

VZDRŽEVANJE RAVNOVESJA

Spremembe so neizogiben sestavni del vsakega živega organizma in skrivnostno Kristusovo telo ni nobena izjema. "Na onem svetu je drugače," je samozavestno zapisal blaženi John Henry Newman, "toda živeti na tem svetu pomeni spreminjati se in biti popoln pomeni biti pogosto spremenjen."¹⁶ Ne glede na to, s kakšnimi spremembami se je Newman ukvarjal, pa je bila vera in praksa rimske Cerkve v njegovem času skladna s tem, kar se je razcvetelo v krščanski antiki. Oznajevanje evangelija, darovanje evharistične žrtve in podeljevanje zakramentov so bili tako kot vedno v središču katoliškega življenja, niti brez šiva stkane obleke.

Vseeno pa je vsako obdobje v dolgi zgodovini Cerkve imelo svoja lastna prednostna vprašanja glede nauka, lastne liturgične oblike in pastoralne usmeritve. Kadarkoli je namreč krivoverstvo poudarilo določene resnice in zanemarilo druge, je Cerkev branila in poudarjala resnice, ki jih je krivoverstvo zanimalo ali podcenjevalo, ter s tem ohranjala ravnovesje 'zaklada vere'.¹⁷ Kasneje, ko se je vročica spora ohladila, je lahko Cerkev na novo ovrednotila tudi resnice in vrednote, ki jih je sicer krivoverstvo pretirano poudarilo, vendar so bile že ves čas del polnosti krščanske tradicije, ki je katolištvo.

KONCEPT RESSOURCEMENTA

Drugi vatikanski koncil je dovršitev več desetletij *ressourcementa*, 'vrnitve k virom' katoliške teologije, k Svetemu pismu, k liturgiji, k cerkvenim očetom in srednjeveškim učiteljem.¹⁸ Ne da bi se trudili zaorati v globine tega obširnega intelektualnega in duhovnega gibanja, lahko zaključimo, da je njegov cilj poglobitev v bogato tradicijo

krščanske pravovernosti, ki bi nam omogočila, da bi se lahko krščanstvo učinkoviteje soočilo s sodobnim svetom. Gibanje je prežvečilo celotno tradicijo in v njej iskalo duhovne in teološke misli, ki bi bile lahko 'vir' cerkvene preнове na pragu tretjega tisočletja krščanstva. Trudilo se je, da bi nazaj na svoje mesto postavili pozabljene in zanemarjene vidike tradicije, še posebej zato, da bi ozdravili nekatere omejenosti, ki jih je povzročila protireformacija, in tako spodbudili izgradnjo krščanske edinosti.¹⁹ *Aggiornamento*, italijanska beseda, ki pomeni 'prinašanje v danes' (ali, kot jo običajno prevajamo, 'posodobitev'), pa je bil obnova, na katero smo upali na podlagi ponovne poglobitve v tradicijo. Reformni vzgib drugega vatikanskega koncila je torej posledica *ressourcementa*, *ressourcement* pa v sebi nosi idejo *aggiornamento*. Z drugimi besedami, koncil je preko *ressourcementa* meril na *aggiornamento*.²⁰

RESSOURCEMENT IN SVETA LITURGIJA

Zdi se razumljivo, da mora biti za gibanje, ki si prizadeva za povratak k izvirom krščanske tradicije, poživitev liturgije na prvem mestu tako v zgodovinskem smislu kot v smislu prednostnega reda. Kot je pravilno ugotovil francoski dominikanec in ugledni teolog *ressourcementa* Yves Congar: "Liturgija je pomemben locus tradicije, ne samo s stališča zaščite in ohranjanja, ampak tudi s stališča napredka in razvoja."²¹

Z obnovo francoskega benediktinskega samostana v Solesmesu pod vodstvom opata Prosperja Guérangerja v zgodnjih 30. letih devetnajstega stoletja se je začel vzpon gibanja za znanstveno raziskovanje in reformo liturgije. Kot je pojasnil dr. Alcuin Reid, pa temeljni cilj liturgičnega gibanja (kot so ga poimenovali kasneje) ni bil reforma obreda, ampak to, da bi liturgija ponovno postala prvi vir duhovne hrane za kristjane.²² Vera, ki jo živimo kot liturgijo – to je bila osnovna ideja. Kjer razsvetljevski racionalizem vere ni uspel

povsem uničiti, je namreč vseeno povzročil, da so mnogi verniki liturgijo imeli za sveto in skrivnostno dediščino, ki nima nobenega resnega pomena za vsakdanje življenje. Dom Guéranger je navdih črpal iz Svetega pisma in zgodnjih očetov ter trdo delal, da bi prav v središču krščanskega življenja ponovno oživil liturgično pobožnost. Je bilo pa zanj nujno, da je obsodil nekatere skrajnosti v nastajajočem liturgičnem gibanju, med katerimi je najbolj znana težnja, da bi idealizirali domnevno čistejšo liturgično prakso patristične dobe.²³

Dejstvo, da je nadaljevanje Guérangerjevega dela spodbujal papež sv. Pij X. (ki je vladal v letih 1903–1914), je bilo za liturgično gibanje, ki je do tega časa svoj dom našlo med drugim tudi v benediktinskih opatiyah Maria Laach v Nemčiji (dom Odo Casel) in Mont-César v Belgiji (dom Lambert Beauduin), velik blagoslov. Sv. Pij X. je namreč v svojem *motupropriu* o sveti glasbi, *Tra le sollecitudini* (22. november 1903), "dejavno sodelovanje" pri liturgiji imenoval "glavni in nepogrešljiv izvir resničnega krščanskega duha".²⁴ Da bi spodbudil večje sodelovanje, je zahteval nekaj popravkov liturgičnih obredov. V skladu s tem je apostolska konstitucija *Divino afflatu* (1. november 1911) odredila reformo rimskega brevirja in koledarja. S tem je bil dan začetni vzgib za reformo maše, toda nadaljevanje reforme sta preprečila tako papeževa smrt kot tudi izbruh prve svetovne vojne istega leta.

Sredi dvajsetega stoletja pa je liturgično gibanje odraslo. Pomembno je, da to obdobje sovpada tudi z *ressourcementom* v svetopisemskih, liturgičnih in patrističnih študijah. Do leta 1950 je namreč *ressourcement* postal dobro organizirana sila v evropski katoliški misli in je močno vplival na liturgike. Na zagovornike liturgičnega *ressourcementa* je torej vplival 'povratak k virom' v drugih vedah, ti zagovorniki pa so z drugimi vedami tudi držali korak. Zaradi zgodovinskih in patrističnih študij, pa tudi zaradi lastne izkušnje, so se tako začeli zavedati, da cerkveni očetje niso vedno mislili iste stvari kot sodobni katoličani, ko so govorili o liturgiji in Cerkvi. Liturgični obredi

so bili namreč za mnoge katoličane nekaj, kar je v njihovem imenu opravljal duhovnik.

Da pa bi razumeli, kako je prišlo do te situacije, se je potrebno spomniti na to, kar smo rekli o ohranjanju celostnosti vere. Izgubo občutka za skupnost pri bogočastju lahko pripišemo različnim dejavnikom. Eden izmed njih je razbohotenje zasebne maše, ki je potekalo vsaj od trinajstega stoletja naprej, če ne še dlje, in pri katerem mašnik prevzame vloge odsotnega diakona, subdiakona, bralcev in zbora; s tem se je namreč začel postopno izgubljati občestveni značaj maše.²⁵ Tudi kasneje, ko so protestantski reformatorji zanikali katoliški nauk o evharistiji in vsakršno resnično razliko med službenim in skupnim duhovništvom, je bilo potrebno vso pozornost, ki je bila usmerjena na občestvo, postaviti na stran. Ko pa so teologi *ressourcementa* (najbolj znana med njimi sta bila francoski jezuit Henri de Lubac in njegov dominikanski sonarodnjak Yves Congar) v novi perspektivi predstavili svetopisemski in patristični pogled na Cerkev kot skupnost Kristusa in njegovega telesa (kar je precej drugače od dolgo prevladujočega institucionalno/pravnega modela), je bilo naravno, da je korporativni značaj liturgije postal osrednja tema v liturgičnem gibanju.

Papež Pij XII. je vladal večino tega obdobja (1939–1958), njegova okrožnica *Mediator Dei* (20. november 1947) pa je vrhunec, ki je močno spodbudil liturgično gibanje. Liturgijo namreč opredeljuje kot "bogočastje, ki ga opravlja skrivnostno Kristusovo telo v celoti njegove Glave in udov".²⁶ Prav tako liturgijo umešča v središče krščanske vere in življenja. Papež, ki se je močno zavedal vedno znova pojavljajočega se 'arheologizma' v nekaterih porah gibanja, je tudi kritiziral tiste, "ki so obsedeni z nekritičnim obnavljanjem vseh starodavnih obredov in praznovanj".²⁷ Človeka, ki se tako nekritično vrača k liturgičnim praksam iz preteklosti, je primerjal s takim, ki zavrača dogme, razvite v sodobnem času, in raje sprejema starejše formulacije cerkvenega nauka. Postopno dodajanje

novih prvin v obstoječo strukturo liturgije in postopno izginjanje drugih je torej nekaj, za kar lahko pričakujemo, da se bo dogajalo v živi tradiciji, ki jo vodi Sveti Duh. Nobene zlate dobe namreč ni, od katere naprej bi bila vsa nadaljnja zgodovina zgolj zaton.

Z razglasitvijo konstitucije *Sacrosanctum Concilium* konec leta 1963 je ekumenski koncil požel nekatere izmed najpomembnejših sadov raziskovanja, ki ga je opravilo liturgično gibanje, in jih napravil za skupni nauk Cerkve. Drugi vatikanski koncil namreč ponavlja klasično opredelitev liturgije, ki je duhovniško dejanje Kristusa in njegovega skrivnostnega telesa, Cerkve,²⁸ in razglša, da "je bogoslužje vrhunec, h kateremu teži delovanje Cerkve, in hkrati vir, iz katerega izvira vsa njena moč."²⁹ Nadaljuje po poti, ki jo je začel sv. Pij X., in govori o polnem in dejavnem sodelovanju, za katerega si je treba "močno prizadevati".³⁰ Leta 1964 je Pavel VI. ustanovil *Concilium*, da bi predelal liturgične knjige v skladu s konstitucijo in, kot pravijo, ostalo je zgodovina. Zato se moramo vprašati: Kako se je lahko zmaga liturgičnega gibanja tako hitro sprevrgla v pokoncilski kaos? Oziroma, če rečemo bolj pošteno: Kaj je šlo skupaj s tem, kar je šlo dobro (in o čemer bi lahko in verjetno morali reči več), narobe?

POGUBNA DVOJNOST

Ugotovili smo, da je liturgično prenovno, ki jo je potrdil drugi vatikanski koncil, vodil disciplinirani *ressourcement*. Upati je bilo, da bo povratek k patrističnemu občutku za vire krščanstva usmeril kompas na *aggiornamento* in da bomo vstalega Kristusa učinkoviteje oznanjali sodobnemu, v veliki meri sekulariziranemu svetu. Z razsvetljenstvom je namreč človek postal temelj sodobne kulture, podobno kot so starejše kulture utemeljene na religiji. In ko se je leta 1962 začel koncil, je bil sekularistični *Zeitgeist* že tako vsesplošno razširjen, da so mnogi katoličani na koncil gledali zgolj kot na *aggiornamento* – kot na 'posodobitev' Cerkve, ki bo potekala tako, da

bomo Cerkev uskladili s kulturnimi revolucijami šestdesetih let. S tem, ko se je to zgodilo, pa *aggiornamento* ni bil več tesno povezan z *ressourcementom*, ampak sta si pojma postala nasprotna.³¹

Razcep teh dveh dopolnjujočih se strategij obnove je nujno moral imeti liturgične posledice, saj je liturgija temeljnega pomena za življenje Cerkve. Opozoril sem že, da so se v nekaterih vejah liturgičnega gibanja pojavljale težnje po zamenjavi *ressourcementsa* z obnovo izvornih oblik. Arheologizem je torej kljub papeževi kritiki vztrajal, zaznamo pa ga lahko celo v konstituciji *Sacrosanctum Concilium* (ki, čudno, ne vsebuje nobenega navedka iz okrožnice *Mediator Dei*).³² In tako je liturgija postala žrtev tistih, ki so zamenjali reformo za neprestane novosti. Vse, kar je bilo za to osupljivo razsvetljeno bitje, imenovano *homo modernus*, nekaj nerazumljivega ali nepomembnega, je bilo treba odstraniti. Torej:

*Mislili so, da jasnost v jeziku, dejanjih in simbolih pomeni preglednost, ta preglednost pa je pripeljala do banalnosti. Racionalizirano strokovno mnenje liturgikov ni imelo potrpljenja z običajnimi oblikami pobožnosti, ki so neločljivo povezane s pristnim obredom. Začeta vojna proti nagnjenosti obredov k rutini je v veliki meri uničila ustaljenost, ki je bistvena za živo bogoslužje. Poudarek na subjektivnem in čustvenem je zatemnilo objektivno in učinkovito, ki izhaja iz ex opere operato, in ukinilo blaženo varnost pred najbolj protiliturgičnim vprašanjem: 'Kako se ob tem počutiš?'*³³

Vse, kar sem imel do sedaj povedati, je lepo povzeto v enem stavku Alcuina Reida:

Kombinacija razumne želje papeža in koncilskih očetov, da bi vključili najboljše ideje liturgičnega gibanja (na prvem mestu je osrednja vloga liturgične pobožnosti v krščanskem življenju), navzočnosti nekaterih močno vprašljivih načel v misli in delu nekaterih izmed ključnih liturgikov, povezanih z liturgično komisijo

*koncila (pred, med in po koncilu), nekaj zelo pretkanega politikantstva peščice posameznikov (v ospredju je bil Bugnini) in očitna evforija med mnogimi koncilskimi očeti, periti in drugimi uradniki, ki so sklepali, da je vse, kar je novo, napredek, in da je tak 'napredek' zagotovo delo Svetega Duha, je povzročila, da je bilo to, kar bi bil sicer organski razvoj rimskega obreda v močni povezavi z liturgično tradicijo, zatrto, in obrodilo nekaj povsem drugega.*³⁴

Če je, kot sem predpostavil že na začetku, nepovezanost *aggiornamento* z *ressourcementom* najočitnejša razlaga za 'razkroj katolištva' (če uporabim izraz oratorijanskega patra Louisa Bouyerja)³⁵ in propad liturgije, potem je za reformo reforme ključnega pomena ponovna povezava teh dveh tem.

TREZNO OCENITI NOVI POLOŽAJ

Medtem ko si je Janez Pavel II. prizadeval, da bi zajezil zlorabe in utrdil evharistično vero Cerkve,³⁶ je kardinal Ratzinger odpiral vrata treznejši presoji uradne pokoncilске reforme. V svojem znamenitem intervjuju z italijanskim novinarjem Vittorioem Messorijem, ki ga je v angleščini pod naslovom *The Ratzinger Report* leta 1985 izdala založba Ignatius Press,³⁷ je kritiziral osiromašenje liturgije, ki je posledica vsesplošne opustitve gregorijanskega korala, izgubo občutka za presežno in zavračanje zunanje slovesnosti. Ratzinger je začel govoriti o obnovi liturgičnega gibanja. S svojo pripravljenostjo spregovoriti pa ni dal samo poguma mnogim vernikom, ki so bili užaloščeni, ko so videli, kaj se dogaja z liturgijo, ampak je vzpodbudil tudi nova prizadevanja za to, da bi javnost seznanili s težavami liturgične reforme in da bi našli pot za morebitno rešitev.

Družba *Adoremus* za obnovo svete liturgije [The Adoremus Society for the Renewal of the Sacred Liturgy. Op. prev.] je bila ustanovljena leta 1995 z namenom, da bi "ponovno odkrila in obnovila lepoto, svetost in moč

bogate liturgične tradicije Cerkve, pri tem pa ostala zvesta organskemu, živemu procesu prenove".³⁸ Istega leta je bila ustanovljena tudi Družba za katoliško liturgijo [Society for Catholic Liturgy, op. prev.], združenje katoliških klerikov, učiteljev in znanstvenikov, "zavezano pospeševanju znanstvenega raziskovanja in praktične prenove liturgije Cerkve".³⁹

Objava Oxfordske izjave o liturgiji leta 1996,⁴⁰ ki jo je pohvalil tudi Ratzinger, je spodbudila nastanek novega liturgičnega gibanja. Izjava načeloma sprejema reformo liturgije drugega vatikanskega koncila in kot pozitivne sadove le-te izpostavlja "uvvedbo domačih jezikov, odpiranje zaklada Svetega pisma, okrepljeno sodelovanje pri liturgiji in obogatitev procesa krščanskega uvajanja".⁴¹ Hkrati pa obsoja izkrivljanje namenov koncila, ki je posledica "močnih nasprotnih sil, ki bi jih lahko opisali kot birokratske, farizejske in sekularne".⁴² Zahteva "oživitev liturgičnega gibanja", ki bi se ukvarjalo z "obogatitvijo, popravilom in ponovno posvetitvijo katoliške liturgične prakse".⁴³

Leta 2000 je založba Ignatius Press izdala angleški prevod ugledne Ratzingerjeve knjige *The Spirit of the Liturgy* (Duh liturgije, op. prev.). V tej knjigi Ratzinger omenja "'liturgično gibanje', gibanje za liturgijo in za pravi način obhajanja liturgije, tako navzven, kot navznoter".⁴⁴ Naslednje leto je Ratzinger nato v opatiji Notre-Dame de Fontgombault predsedoval tudi konferenci, ki je hotela postaviti temelje oživljenega liturgičnega gibanja.⁴⁵

METODOLOGIJA NOVE REFORME

Menja o tem, kakšno konkretno obliko naj bi imela reforma liturgične reforme, so zelo različna. Zdi pa se, da se njeni zagovorniki v vsakem primeru strinjajo, da mora biti ta proces usmerjen v dvoje: v to, da bi se na razumen način spet vpeljale prvine tradicije, ki so bile neupravičeno opuščene po drugem vatikanskem koncilu, skupaj s tem, pa bi morali odpraviti določene prakse,

ki so bile vpeljane po letu 1970 in ki so, kot kažejo izkušnje, napravile škodo cerkvenemu *lex credendi*. Mišljeni so tudi popravki misala Pavla VI., s katerimi bi izboljšali in okrepili njegovo povezanost s 'tridentinsko' obliko rimske maše, katere zadnji predstavnik je misal iz leta 1962.

Zgodovina daje pobudnikom nove reforme poučne nauke. Videli smo, kaj se zgodi, če *ressourcement* in *aggiornamento* razumemo povsem narobe, in kaj se zgodi, če jih ne držimo v ustvarjalni napetosti. Prav zato sem prepričan, da ima pater Joseph Fessio, soustanovitelj družbe Adoremus, prav, ko pravi, da je reforma reforme "poskus, da bi se s položaja *Novus Ordo* približali temu, kar naj bi postal misal iz leta 1962, če bi bil potrjen zmerni in organski reformi, ki bi izhajala iz zahtev, ki jih je nedvoumno postavil koncil".⁴⁶ Te besede odražajo pravilno razumevanje *ressourcements* in njegovo povezanost z *aggiornamentom*, čeprav ta dva izraza sploh nista uporabljena (niti ju tisti, ki si želijo nove reforme, niso sprejeli v svoj miselni okvir in besednjak). Bistvo *ressourcements* bi najbrž lahko strnili takole: pristna reforma nikoli ne pomeni uničenja starega in ustvarjanje novega, ampak nekakšno ustvarjalno prilagoditev starega v luči sedanjih okoliščin.

In če to povežemo z našo temo, potem reforma reforme ne sme pomeniti popolnega uničenja pokoncilске reforme in povratka k liturgičnemu *status quo ante* 1965. Tudi če bi bilo to možno, bi namreč pomenilo povratek v liturgično stanje, za katerega je večina koncilskih očetov na drugem vatikanskem koncilu (vključno s tradicionalističnim nadškofom Marcelom Lefebvrom) sodila, da je potrebno sprememb. To pa ni *ressourcement*, ampak ponovno vzpostavljjanje starega stanja, 'idealna' liturgija našega časa pa bi bila tako *usus antiquior* iz leta 1962 (ali še prej). Poleg tega vedno večja večina katoličanov pozna zgolj reformirano liturgijo v domačem jeziku in nobenih dokazov ni, da bi bila močno razširjena želja po tem, da bi se vrnili k starejši, povsem latinski rimski liturgiji. Zaradi teh in

še drugih razlogov mora biti torej izhodišče za načrtovanje reforme reforme to, kar se danes dogaja po večini župnij.⁴⁷

Vseeno omenjeno ne pomeni, da starejša, 'izredna' oblika rimskega obreda ne bi smela imeti nobene vloge pri novi reformi. Kot so vedeli že teologi *ressourcementa*, se namreč tisti, ki podaljšujejo in prilagajajo tradicijo, naslanjajo na predhodno tradicijo, ki je osnova njihovega dela. Misal iz leta 1962 in druge liturgične knjige bi morale biti zato standardna referenčna točka za preseganje vrzeli, ki so nastale v pokoncilskem obdobju. To je namreč misal, ki so ga očetje drugega vatikanskega koncila predvideli za izhodišče, s katerega naj bi se začela vsakršna sprememba rimskega obreda, in v tem misalu so odstrti določeni teološki poudarki, ki bi nas lahko vodili danes.

Preden je bil izvoljen za papeža, je Joseph Ratzinger izjavil, da bi moral biti končni cilj novega liturgičnega gibanja 'sprava' obeh misalov.⁴⁸ To bi, kot si je predstavljal pater Fessio, pomenilo, da bi mašo obhajali "na način, ki je nekje vmes med misalom iz leta 1962 in načinom, kot so jo obhajali leta 1962, ter misalom iz leta 1969 in načinom, kot jo obhajamo danes."⁴⁹ Ta vmesna točka je najbrž revidirani *Ordo Missae* iz leta 1965 (ki ga je imel msgr. Gamber za dokončen odgovor na Konstitucijo o svetem bogoslužju iz leta 1962, kar zadeva mašo) ali pa nekaj, kar je temu blizu, z berili v domačih jezikih in novimi evharističnimi molitvami iz misala Pavla VI.⁵⁰ Ali pa je, če pridemo z druge smeri, to nemara *Ordo Missae* iz leta 1969 z obnovljenimi prvinami misala iz leta 1962 (na primer, s tridentinskimi prošnjami nad darovi). V vsakem primeru mislim, da bi moral ponovno prenovljeni rimski obred opustiti mnoge dodatke k *novus ordo*, ki so nastali po letu 1970.

ZNAMENJA UPANJA

Liturgično gibanje vstopa v novo fazo zrelosti. Na začetku ga je spodbujalo in podpiralo omejeno število organizacij in

religioznih družin. Sedaj pa ga je prevzela Cerkev in ga napravila za neposredno odvisnega od sebe.⁵¹ Tako je zapisal pater Bugnini leta 1965, nekaj mesecev pred koncem koncila.

Pa bi lahko, *mutatis mutandis*, isto rekli tudi danes? V nekaterih pomenih se je namreč začela nova faza liturgičnega gibanja. V zadnjih letih so se začele razvijati mnoge pozitivne liturgične pobude znotraj Cerkve, tudi pobude, ki so prišle od Svetega sedeža. Konference, kot je ta, serije predavanj, okroglih miz in vzorčna liturgična praznovanja združujejo tradicionalno usmerjene katoličane z različnih področij v prizadevanju za globlje razumevanje svete liturgije. Seminarji o sakralni glasbi, ki jih je nekoč obiskovalo manj kot petdeset ljudi, danes privabljajo na stotine katoliških zborovodij, organistov in pevcev. Kot pravijo podatki Ameriškega združenja za cerkveno glasbo [Church Music Association of America, op. prev.], je samo v ZDA nastalo skoraj 200 zborov, ki se ukvarjajo z gregorijanskim koralom, mnogi izmed teh v zadnjih petih letih, krščanske založbe pa prodajo ogromno knjižnih in notnih izdaj s cerkveno glasbo.⁵² Vatikansko navodilo *Liturgiam authenticam* (28. marec 2001) postavlja nove standarde za pravilno prevajanje latinskih tipičnih izdaj liturgičnih knjig. Nekaj let pred tem navodilom je Kongregacija za bogoslužje kot "resno pomanjkljiv" in "ne brez doktrinalnih težav" zavrnila prevod obreda posvetitve iz rimskega pontifikala,⁵³ ki ga je pripravil ICEL.⁵⁴ Isti vatikanski dikasterij je leta 2001 izjavil, da noben duhovnik ni dolžan imeti ženskih ministrantk, tudi v škofijah, v katerih je to dovoljeno, ne.⁵⁵ Dogajajo se dobre stvari.

Toda, ali lahko rečemo, da je Cerkev začela reformo reforme in jo neposredno vezala nase? Gotovo je, da je Benedikt XVI. vir velike vzpodbude. Papeški obredi so lahko vzor, kar se tiče liturgičnega okolja in tega, čemur je danes sodobno reči *ars celebrandi*. Vseeno pa je zdaj minilo že več kot tri leta od začetka njegovega papeževanja, pa zaenkrat ni bilo spremenjeno še niti eno dovoljenje, izjema ali

sprememba, ki je bila narejena v misalu iz leta 1962, in celo v misalu iz leta 1970 ne. V tem smislu je sedanji uradni *novus ordo* še manj tradicionalen kot *novus ordo* iz let 1969–1970.⁵⁶ Upam sicer, da se bo to spremenilo, čeprav razumem pastoralne vzgibe svetega očeta, ki ga usmerjajo v previdno ravnanje.

ZAKLJUČEK

Govoril sem o kontekstih. Za zaključek naj izpostavim najširši kontekst, kar jih je: večnost. Novo liturgično gibanje, ki je uko-reninjeno v izviri vere in se zaveda sedanjih okoliščin, lahko uresničuje ustvarjalno zvestobo in rojeva "nove in stare stvari". Vseeno pa je idealno liturgijo mogoče razumeti samo *sub specie aeternitatis*. Krščanska tradicija, ki je ne-ločljivo povezana z liturgijo, obsega preteklost, sedanjost in prihodnost: vsebuje tako spomin kot sedanjo navzočnost učlovečenega Sina, ki je Alfa in Omega,⁵⁷ in sega v večnost. Poveljčanje, ki je bilo dovršeno v Jezusu Kristusu, se mora namreč v Cerkvi in vsem kozmosu šele dovršiti.⁵⁸ Veličastna lepota nebeškega Jeruzalema, ki jo liturgija na zemlji hoče priklicati v misli, ki jo uteleša in napoveduje⁵⁹ – to je resnični kontekst našega prizadevanja in upanja.

Prevedel: Leon Jagodic

^{**} Thomas M. Kocik (rojen 1965 v Binghamtonu v zvezni državi New York, ZDA) je duhovnik iz škofije Fall River v zvezni državi Massachusetts. Je avtor knjig *Apostolic Succession in an Ecumenical Context* (Apostolsko nasledstvo v ekumenskem kontekstu, Alba House 1996), *The Reform of the Reform? A Liturgical Debate* (Reforma reforme? Liturgična razprava, Ignatius Press 2003) in *Loving and Living the Mass* (Ljubiti in živeti mašo, Zaccheus Press 2007). Njegovi prispevki so izšli v katoliških revijah, kot so *Homiletic and Pastoral Review* (HPR), *The Catholic Answer*, *Antiphon: A Journal for Liturgical Renewal*, *Saint Austin Review* (StAR) in *Second Spring*. Je član Družbe za katoliško liturgijo, nekdanji urednik revije *Antiphon* in sodelavec spletne strani *New Liturgical Movement*. Trenutno slušbuje kot župnik v Fall Riverju.

^{*} Thomas M. Kocik. "The 'Reform of the Reform' in Broad Context: Re-Engaging the Living Tradition." *Usus Antiquior* 3 (julij 2012). 102–114.

1. Joseph Ratzinger. *Milestones: Memoirs 1927–1977*. Ang. prev. Erasmo Leiva-Merikakis. Ignatius Press: San Francisco 1998. Str. 149.

2. Gl. npr. Klaus Gamber. *The Reform of the Roman Liturgy: Its Problems and Background*. Ang. prev. Klaus D. Grimm. Una Voce Press: San Juan Capistrano, CA 1993. Ponatis Roman Catholic Books: Fort Collins, CO 2006. Michael Davies. *The Liturgical Revolution*. 3. zv. *Pope Paul's New Mass*. Angelus Press: Kansas City, MO 1980. László Dobstay. *The Bugnini-Liturgy and the Reform of the Reform*. Catholic Church Music Associates: Front Royal, VA 2003.
3. Mnoge izmed teh sprememb so posledica papeževih popuščanj liturgični 'progressivnosti' (ta je bila pogosto na delu v semeniških in liturgičnih komisijah različnih škofovskih konferenc), ki je dejavno spodbujala uradno omejitve ali prepoved teh praks. Ta popuščanja pa so, odkrito rečeno, izdajala tiste, ki so spoštovali predpise, saj so omajala njihovo zaupanje v to, da je Rim prepričan vase, ko gre za liturgično disciplino.
4. *Konstitucija o svetem bogoslužju* (B), 50. Drugi vatikanski cerkveni zbor. *Koncilski odloki: konstitucije, odloki, izjave, poslanice* 2. Vatikanskega vesoljnega cerkvenega zbora (1962–1965). Prev. Anton Strle. Družina: Ljubljana 1995.
5. Annibale Bugnini. *La Riforma Liturgica (1948–1975)*. CLV – Edizioni Liturgiche: Rim 1983. Ang. prev.: *The Reform of the Liturgy (1948–1975)*. Prev. Matthew J. O'Connell. Liturgical Press: Collegeville, MN 1990.
6. B 23.
7. John P. Parsons, "Appendix V: A Reform of the Reform?" Thomas M. Kocik. *The Reform of the Reform? A Liturgical Debate: Reform or Return*. Ignatius Press: San Francisco 2003. Str. 229–30.
8. Klaus Gamber. *The Reform of the Roman Liturgy: Its Problems and Background*. Izdaja iz l. 2006. Str. 24: "Torej bi morali govoriti o 'rimskem obredu' nasproti 'modernemu obredu'." Tudi str. 34: "Izid Reda svete maše leta 1969 [...] je ustvaril nov liturgični obred."
9. Ta odlomek je v angleščini objavljen na zadnji platnici v: Klaus Gamber. *The Reform of the Roman Liturgy: Its Problems and Background*. Izdaja iz l. 2006.
10. Gl. David M. Hope. *The Leonine Sacramentary: A Reassessment of its Nature and Purpose*. Oxford University Press: Oxford 1971. Str. 118. Poglobljeno študijo, kako je bil misal iz leta 1970 urejen po misalu iz leta 1962 in drugih virih najdemo v: Lauren Pristas, "The Orations of the Vatican II Missal: Policies for Revision." *Communio* 30.4 (2003), 621–53.
11. Klaus Gamber. *The Reform of the Roman Liturgy: Its Problems and Background*. Izdaja iz l. 2006. Str. 31. Vendar je to treba narediti "po sistemu 'od primera do primera'" in "z določenimi omejitvami".
12. To prizadevanje se je začelo z njegovo prvo okrožnico *Redemptor Hominis* (Človekov odrešenik, 4. marec 1979) in je svoj vrh doseglo s *Katekizmom katoliške Cerkve* (1992 in 1997).
13. Pismo (Epistola), naslovljeno na škofo rimskega obreda v Katoliški cerkvi in izdano skupaj s *Summorum Pontificum* (7. julij 2007).
14. John Henry Newman. *An Essay on the Development of Christian Doctrine*. Basil Montagu Pickering: London 1878. Str. 40.
15. Na primer, ko so reformatorji v 16. stoletju zagovarjali duhovno svobodo posameznega vernika, svetopisemsko in pridigano Besedo, absolutno oblast Boga in laiško duhovništvo, je Cerkve poudarjala moč ključev, utelešeno Besedo, ki je substancionalno navzoča v evharistiji, človekovo sodelovanje z milostjo (od tod močno razvita mariologija) in posvečeno duhovništvo.

16. Odličen opis tega gibanja najdete v: Marcellino D'Ambrosio "Ressourcement Theology, Aggiornamento, and the Hermeneutics of Tradition." *Communio* 18.4 (1991). 530–55. Poučen je tudi: Avery Dulles, "Tradition and Creativity in Theology." *First Things* 27 (november 1992). 23–25. Čeprav mi je gibanje načeloma simpatično, pa se ne strinjam povsem z vsemi njegovimi predpostavkami; izpostavil bi celo, da so nekateri izmed njegovih 'novih' teoloških dosežkov (in iz njih izhajajočih liturgičnih in pedagoških predpisov) utemeljeni na zgodovinsko-kritičnih konstrukcih, ki so danes pod vprašajem.
17. Vpliv *ressourcementa* je najbolj živo viden v treh koncilskih konstitucijah, *Lumen gentium* (Dogmatična konstitucija o Cerkvi, 21. november 1964), *Dei Verbum* (Dogmatična konstitucija o Božjem razodetju, 18. november 1965) in *Gaudium et spes* (Pastoralna konstitucija o Cerkvi v sedanjem svetu, 7. december 1965). *Lumen gentium* dopolnjuje pravno in institucionalno eklesiologijo drugega tisočletja s sveto-pisemskimi in patrističnimi podobami Cerkve: zakrament/skrivnost, Božje ljudstvo, romanje, služabnik in občestvo. *Dei Verbum* se je vrnila k starejšemu, predreformacijskemu razumevanju odnosa med Svetim pismom in tradicijo, po katerem to dvoje nista vzporedna vira razodetja, eden pisni in drug ustni, ampak med seboj prepleteni priči enega in istega korpusa od Boga razodete resnice. *Gaudium et spes* pa postavlja ukvarjanje Cerkve s poglavarstvi in močmi tega sveta v izrazito evangelijski kontekst in s tem presega nekakšno dvojnost Cerkve/svet, ki je stoletja zaznamovala krščansko izkušnjo.
18. To misel potrjuje natančno branje naslednjih dveh knjig: Joseph Ratzinger. *Theological Highlights of Vatican II*. Paulist Press Deus Books: New York 1966. Karol Wojtyła. *Sources of Renewal: The Implementation of Vatican II*. Harper & Row: San Francisco 1979.
19. Yves Congar. *Tradition and Traditions*. Macmillan: New York 1966. Str. 429.
20. Alcuin Reid. *The Organic Development of the Liturgy: The Principles of Liturgical Reform and their Relation to the Twentieth-Century Liturgical Movement Prior to the Second Vatican Council*. 2. izd. Ignatius: San Francisco 2005.
21. Guéranger je te težnje navedel in jih skupaj obsodil kot 'protiliturgično krivoverstvo' v svojih *Institutions Liturgiques*. 2 zv. Débécourt: Paris 1840 in Fleuriot: Le Mans 1841. Str. I./405–423 in II./252–55.
22. Po angleškem prevodu, ki je dosegljiv na URL=<http://www.adoremus.org/TraLeSollicitudini.html>. (Pridobljeno 16. aprila 2012.)
23. Adrian Fortescue. *The Mass: A Study of the Roman Liturgy*. Longmans, Green & Co.: London 1912. Ponatis: Preserving Christian Publications: Albany, NY 1997. Str. 189–90. Prim. Joseph A. Jungmann. *The Mass of the Roman Rite: Its Origin and Development* (Missarum Sollemnia). Ang. prev. Francis A. Brunner, 2 zv. Benziger: New York 1951 in 1955. Str. I./230.
24. MD 20. Angleški prevod je dosegljiv na URL=http://www.vatican.va/holy_father/pius_xii/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_20111947_mediator-dei_en.html. (Pridobljeno 16. aprila 2012.)
25. MD 61.
26. B 7.
27. B 10.
28. B 14.
29. Med teologi, ki so pojem *aggiornamento* obravnavali kot tistega, ki je pred *ressourcementom*, so Karl Rahner, SJ, Hans Küng in Edward Schillerbeeckx, OP. Aggiornamentistična skupina je leta 1965 ustanovila revijo *Concilium*. Tisti, ki so dali prednost *ressourcementu*, ki je normativni kontekst *aggiornamenta*, pa so, seveda, prvi teologi *ressourcementa*, kot so Henri de Lubac, SJ, Jean Daniélou, SJ in Yves Congar, OP, pa tudi mlajša generacija mislecev, na katere so močno vplivala dela zgoraj naštetih, najbolj znani med njimi pa so Hans Urs von Balthasar, Louis Bouyer, Karol Wojtyła (papež Janez Pavel II.) in Joseph Ratzinger (papež Benedikt XVI.). Leta 1972 je gibanje *ressourcementa* ustanovilo svojo revijo *Communio*, ki danes izhaja v mnogih jezikih in privlači najboljše mislece.
30. B 50, na primer, zapoveduje poenostavitev obredov: na eni strani z opustitvijo "tistega, kar je sčasoma nastalo kot dvojnice ali pa je bilo dodano brez potrebne koristi" in na drugi strani z obnovitvijo tistih "stvari, ki so se bile izgubile". Ta člen je prispeval rimski *Consilium* z namenom, da bi odstranili franko-germanske prvine, ki so se pojavile v 'klasični' rimski liturgiji, pa tudi zato, da bi obnovili *Oratio fidelium* in procesijo z darovi.
31. Richard John Neuhaus. "What Happened to the Liturgical Movement?" *Antiphon* 6.2 (2001), 5–7. Prim. Parsons. "A Reform of the Reform?" V: Kocik. *The Reform of the Reform?* Str. 250–51: "Celoten aggiornamentistični projekt lahko z oddaljenosti vidimo kot trenutek, ko se je Cerkve končno vdala temu vzpenjajočemu se kultu človekove svobode, ki je vedno bolj gospodoval zahodni miselnosti od osemnajstega stoletja dalje. Svobodomiseln človek hoče namreč atomistično svobodo, da bo lahko 'delal, kar hoče'. In v tem kontekstu je potrebno omejevalni, sveti in teocentrični liturgični etos, ki se ne izraža v domačem jeziku in ki je skrit v starodavni tradiciji, nadomestiti s sekulariziranim, antropocentričnim pristopom z mnogimi možnostmi izbire in v domačem jeziku, saj ta odraža hrepenenje in okus človeškega duha v sedanjem času. Avtoriteto rimske Cerkve in njeno zgodovinsko liturgijo pa je treba spraviti s poti, saj je to bistveni predpogoj za ustoličenje kulta svobode."
32. Alcuin Reid. "Do We Need a New Liturgical Movement?" [Nagovor na Centre Internationale des Études Liturgiques [CIEL] UK Annual Conference, London, 15 maj 2004.] V: *Liturgy, Participation and Sacred Music: Proceedings of the 9th International Colloquium of Historical, Canonical and Theological Studies on the Roman Catholic Liturgy*. [Pariz, november 2003.] CIEL UK: London, 2006. Str. 243–44.
33. Louis Bouyer. *The Decomposition of Catholicism*. Ang. prev. Charles Underhill Quinn. Franciscan Herald Press: Chicago, IL 1970.
34. Janez Pavel II. *Dominicae cenae*. Apostolsko pismo. 24. februar 1980. *Ecclesia de Eucharistia*. Slo. prev.: Cerkve iz evharistije. Okrožnica. 17. april 2003. Med njegovim papeževanjem tudi: Kongregacija za zakramente in bogoslužje. *Inaestimabile donum*. 17. april 1980. Kongregacija za bogoslužje in disciplino zakramentov. *Redemptionis Sacramentum*. Slo. prev.: Navodilo o zakramentu odrešenja. 25. marec 2004.
- *** V slovenskem prevodu je knjiga izšla pri založbi Družina. Vittorio Messori. *Poročilo o verskem stanju: Vittorio Messori se pogovarja z Josephom Ratzingerjem*. Prev. Drago Butkovič. Družina: Ljubljana 1993. [Op. prev.]
35. Izjava o poslanstvu družbe Adoremus. Dosegljivo na URL=www.adoremus.org/faq.htm. (Pridobljeno 16. aprila 2012.)
36. Izjava o poslanstvu Družbe za katoliško liturgijo. Dosegljivo na URL=www.liturgysociety.org. (Pridobljeno 3. julija 2012.)

37. Objavljena kot dodatek v: Stratford Caldecott, ur. *Beyond the Prosaic: Renewing the Liturgical Movement*. T&T Clark: Edinburgh 1998. Str. 163–65.
38. *Beyond the Prosaic*. Str. 163.
39. *Beyond the Prosaic*. Str. 163.
40. *Beyond the Prosaic*. Str. 164.
41. Joseph Ratzinger. *The Spirit of the Liturgy*. Prev. John Saward. Ignatius: San Francisco 2000. Str. 8–9.
42. Zapisniki s te konference so bili objavljeni v: Alcuin Reid, ur. *Looking Again at the Question of the Liturgy with Cardinal Ratzinger*. St Michael's Abbey Press: Farnborough 2003.
43. Shawn Tribe. "Fr. Joseph Fessio speaks to the NLM about the Usus Antiquior and the Reform of the Reform." Blog New Liturgical Movement. 25. marec 2008. Dosegljivo na URL=<http://thenewliturgicalmovement.blogspot.com/2008/03/fr-joseph-fessio-speaks-to-nlm-about.html>. (Pridobljeno 16. aprila 2012.)
44. Prim. M. Francis Mannion. "The Catholicity of the Liturgy." *Beyond the Prosaic*. Str. 11–48. Tudi Peter J. Elliott. "Appendix VI: A Question of Ceremonial." Kocik. *The Reform of the Reform?* Str. 257.
45. Gl. Ratzinger. "Assessment and Future Prospects." Reid. *Looking Again at the Question of the Liturgy*. Str. 145–53.
46. Tribe. "Fr. Joseph Fessio speaks to the NLM about the Usus Antiquior and the Reform of the Reform."
47. Gl. Gamber. *The Reform of the Roman Liturgy: Its Problems and Background*. Izdaja iz l. 2006. Str. 31–33.
48. Pismo *Consilium* predsednikom škofovskih konferenc. 30. junij 1965. V: Bugnini. *The Reform of the Liturgy*. Str. 210.
49. Kot poročaja Jeffrey A. Tucker. "Headlines Filled with Chant News." Blog New Liturgical Movement. 20. maj 2008. Dosegljivo na URL=<http://thenewliturgicalmovement.blogspot.com/2008/05/headlines-filled-with-chant-news.html>. (Pridobljeno 16. aprila 2012.)
50. Cardinal Jorge Arturo Medina Estévez, prefekt Kongregacije za bogoslužje. Pismo predsedniku katoliške škofovske konference Združenih držav Amerike glede ICEL-ovega prevoda obreda posvetitve. Prot. N. 760/96/L. 20. september 1997. Dosegljivo na URL=http://www.adoremus.org/98-01_cdwletter.htm. (Pridobljeno 16. aprila 2012.)
51. Mednarodna komisija za angleščino v liturgiji (The International Commission on English in the Liturgy – ICEL) je zadolžena za liturgična besedila v angleško govorečih cerkvah po svetu. Po zaslugi delovne skupine z imenom Vox Clara (ki jo je leta 2001 ustanovil Sveti sedež) in dela prenovljene ICEL bomo angleško govoreči katoličani zdaj dobili nov misal z dejanskim prevodom latinskih mašnih besedil namesto prostih in nerodnih parafraz, ki so bile na hitro narejene po drugem vatikanskem koncilu. [Tako pravi Kocik leta 2008. Novi misal je stopil v veljavo v večini angleško govorečih držav leta 2011. Op. ur.]
52. *Notitiae* 37 (2001). Str. 397–399.
53. Če navedem nekaj primerov. 315. člen *Splošne ureditve rimskega misala*, tretja tipična izdaja (2002) odsvetuje obhajanje maše pri oltarju, pri katerem je shranjeno sv. Rešnje telo, in tako še bolj šibi povezavo med oltarjem in tabernakljem (prim. Pij XII. *Nagovor na mednarodnem liturgičnem kongresu*. Assisi–Rim. 18–23. september 1956), medtem ko tega določila v *Splošni ureditvi* iz leta 1969 ne najdemo. Ženske misnistrankte niso bile dovoljene v *novus ordo* maše vse do leta 1994. V ZDA je bilo obhajilo na roko prepovedano do leta 1977, navzočnost upeljenih posmrtnih ostankov telesa pri pogrebni maši pa ni bilo dovoljeno do leta 1997. To dvoje je zdaj dovoljeno zaradi spregledov, ki jih je podelil Sveti sedež.
54. Raz 1,8.
55. Gl. Rim 8,19–23; 1 Kor 15,28; Ef 1,10 in Raz 19,6–9; 21,2.
56. M. Francis Mannion. "The Church and the City." *First Things* 100 (februar 2000). 31–36.